

व्यक्तिमत्त्व

-
- 4.1 व्यक्तिमत्त्वाचे मनोगतिक दृष्टिकोन/सिद्धान्त
- (अ) फ्रॉईडचा मनोविश्लेषण सिद्धान्त
  - (ब) गुण दृष्टिकोन/सिद्धान्त
  - (क) अध्ययन दृष्टिकोन/सिद्धान्त
- 4.2 व्यक्तिमत्त्व मूल्यमापन
- (अ) व्यक्तिमत्त्वाची स्व-निवेदन मापने
  - (ब) प्रक्षेपण पद्धती
  - (क) वार्तनिक मूल्यमापन
-

प्रास्ताविक

व्यक्तिमत्त्व ही संकल्पना मानसशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये महत्त्वाची संकल्पना आहे. 'व्यक्तिमत्त्व मानसशास्त्र' अशी स्वतंत्र शाखाच आता तयार झालेली आहे. 'व्यक्तिमत्त्व' हा शब्द सर्वसामान्य व्यक्ती दैनंदिन जीवनात बऱ्याचदा वापरत असतात. मात्र त्यामध्ये मानसशास्त्रीय अर्थ खूपच कमी आढळतो. लॅटिन भाषेतील 'Persona' याचा अर्थ Mask म्हणजे मुखवटा असा आहे. यावरून 'Personality' हा इंग्रजी शब्द तयार झालेला आहे. ग्रीक नाटकांमध्ये विविध भूमिका वठवित असताना त्या-त्या भूमिकांना अनुसरून मुखवटे वापरत असत. त्यामुळे त्या-त्या भूमिकांच्या वर्तनाचे स्वरूप मुखवट्यावरून स्पष्ट होत असे. यावरून व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीचे बाह्य रूप होय असे मूल शब्दातून अभिप्रेत होते. इतरांना प्रभावित करणे, इतरांवर आपली छाप किंवा ठसा उमटविणे असाच अर्थ सर्वसामान्य लोक 'Personality' या संकल्पनेबाबत लावताना दिसतात. यावरून 'इतरांवर पडणारी छाप किंवा प्रभाव म्हणजेच व्यक्तिमत्त्व होय.' याबरोबरच व्यक्तीचे बाह्य रूप म्हणजेच तिचे व्यक्तिमत्त्व होय. व्यक्तिमत्त्व समजून घेताना शारीरिक व मानसिक गुणवैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे.

व्यक्तिमत्त्व - व्याख्या (Definitions of Personality)

'व्यक्तिमत्त्व' या संकल्पनेच्या अनेक व्याख्या विविध मानसशास्त्रज्ञांनी केलेल्या आहेत. काही मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्त्वातील 'गुण' विचारात घेतलेले आहेत तर काही मानसशास्त्रज्ञांनी गुण व वर्तनवैशिष्ट्ये विचारात घेऊन व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या केलेली आहे.

व्यक्तिमत्त्वाच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

- ◆ "व्यक्तीचे एकमेव व सापेक्ष स्थिर वर्तन, विचार व भावनांची रचना म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय." - रॉबर्ट ए. बॅरॉन
- ◆ "व्यक्तीची शरीररचना, वर्तनविशेष, अभिवृत्ती, अभिरुची, क्षमता, योग्यता आणि अभिक्षमता इत्यादींचे वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय." - नॉर्मन मन
- ◆ "व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीचे चारित्र्य, स्वभाव, बुद्धी व शरीररचना इत्यादींचे कमी-अधिक व कायम स्वरूपाचे संघटन की, जे घटक व्यक्तीचे त्याच्या परिवेशाशी झालेले वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन निश्चित करतात." - एच. जे. आयझॅक
- ◆ "जीवनभराचा विचार करण्याचा, कृती करण्याचा आणि भावना अनुभवण्याचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण मार्ग म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय." - सिसरेली व मेयर

- ◆ “व्यक्तीचे परिवेशाशी वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन ठरविणारे व्यक्तीतील मनोभौतिक पद्धतीचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.”

- जी. डब्ल्यू. ऑलपोर्ट

वरील सर्व व्याख्यांमध्ये जी. डब्ल्यू. ऑलपोर्ट यांची व्याख्या जास्त सर्वमान्य व प्रसिद्ध आहे. या व्याख्येतील गतिशील संघटन, मनोभौतिक पद्धती, वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन इत्यादी संकल्पना महत्त्वाच्या आहेत.

गॉर्डन ऑलपोर्ट हे व्यक्तिमत्त्व या पाठ्यपुस्तकाचे पहिले लेखक होत. ऑलपोर्टच्या व्याख्येतील महत्त्वाच्या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :

1. **गतिशील संघटन** : व्यक्तिमत्त्वाची संरचना आणि विकास यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी ‘गतिशील संघटन’ ही संकल्पना समजून घेणे गरजेचे आहे असे ऑलपोर्ट यांचे मत आहे. गतिशील म्हणजे ‘बदलणारे’; यावरून गतिशील संघटनांच्या प्रक्रियेमुळेच व्यक्तिमत्त्व बदलते व त्याचा विकास होतो. आपल्यामध्ये विविध स्वरूपाचे गुण असतात व त्या गुणांचे संघटन होत असते.

2. **मनोभौतिक पद्धती** : या पद्धतीत व्यक्तिमत्त्वाच्या शारीरिक व मानसिक गुणांचा समावेश होतो. जसे, शरीररचना, रंग व रूप हे शारीरिक गुण आणि विचार, भावना, प्रामाणिकपणा व सवयी हे मानसिक गुण एकमेकांशी जोडलेले असतात असे ऑलपोर्ट म्हणतात.

3. **वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन** : समाजात राहत असताना व्यक्तीला सभोवतालच्या परिवेशाशी मिळते-जुळते घ्यावे लागत असते. ऑलपोर्टच्या मते, व्यक्ती सभोवतालच्या परिवेशाशी समायोजन करतानाच तिचे व्यक्तिमत्त्व व्यक्त होत असते.

व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या करणे तसे कठीणच ठरते; कारण तीन अंध व्यक्ती आणि हत्तीच्या गोष्टीसारखे ते आहे. जो अंध हत्तीचा कान पकडतो त्याला वाटते, हत्ती हा पंख्यासारखा आहे. जो अंध हत्तीचा पाय पकडतो त्याला हत्ती झाडाच्या बुंध्यासारखा वाटतो. जो तिसरा अंध हत्तीची शेपटी पकडतो त्याला हत्ती ब्रशसारखा वाटतो. तसेच व्यक्तिमत्त्वाच्या बाबतीत ठरते. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाची सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कठीण होते.

4.1 व्यक्तिमत्त्वाचे मनोगतिक दृष्टिकोन/सिद्धान्त

PSYCHODYNAMIC APPROACHES TO PERSONALITY

आपले वर्तन आंतरिक शक्तीमुळे प्रभावित होते आणि त्यावर आपले नियंत्रण नसते असे व्यक्तिमत्त्वाचे मनोगतिक सिद्धान्तकर्ते मानतात. व्यक्तीमधील लपलेले प्रचोदनच बाल्यावस्थेतील अनुभवांना आकार देत असतात. बाल्यावस्थेतील हेच अनुभव आपल्या दैनंदिन वर्तनाला ऊर्जा आणि दिशा देत असते.

आपले व्यक्तिमत्त्व आंतरिक शक्ती आणि संघर्षावर आधारलेले असते की, ज्याच्याबद्दल आपणास खूप कमी जाणीव असते आणि त्यावर आपले नियंत्रण नसते असा विचार व्यक्तिमत्त्वाचे मनोगतिक सिद्धान्तकर्ते मांडतात. डॉ. सिग्मंड फ्रॉइड हा मनोगतिक सिद्धान्ताचा जनक आहे. कार्ल युंग, कॅरेन हार्नी आणि आल्फ्रेड अँडलर हे फ्रॉइडचे अनुयायी होते. त्यांनी फ्रॉइडच्या सिद्धान्ताला नवे रूप देण्याच्या प्रयत्नातून स्वतःचे असे मनोगतिक दृष्टिकोन/सिद्धान्त विकसित केलेले आहेत.

येथे आपण फ्रॉइडचा मनोविश्लेषण, ऑलपोर्ट व कॅटेलचा गुण आणि अध्ययन सिद्धान्तकर्त्यांचे दृष्टिकोन पाहणार आहोत.

(अ) फ्रॉइडचा मनोविश्लेषण सिद्धान्त

(Freud's Psychoanalytic Theory)

ऑस्ट्रियन शरीरशास्त्रज्ञ सिग्मंड फ्रॉइडनी सन 1900 मध्ये मनोविश्लेषण दृष्टिकोन विकसित केला. फ्रॉइडच्या सिद्धान्तानुसार बोध अनुभव हा आपल्या मानसिक जग आणि अनुभवाचा खूपच लहान भाग आहे. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, आपल्या वर्तनाचा बराच भाग अबोध प्रेरणांनी व्यापलेला असतो. त्यामध्ये व्यक्तीच्या स्मृती, ज्ञान, श्रद्धा, भावना, आवेग, ऊर्मी व सहजप्रवृत्ती असतात; याबाबतची जाणीव व्यक्तींना नसते.

डॉ. सिग्मंड फ्रॉइड (1856 – 1939)

मानवी मन हे पाण्यावर तरंगणाऱ्या हिमनगासारखे असते. हिमनगाचा खूपच कमी भाग पाण्याच्या वर (बोध) आणि खूप जास्त भाग पाण्यामध्ये (अबोध) असतो. तो आपण पाहू शकत नाही. व्यक्तिमत्त्व समजून घेण्यासाठी अबोध मनाची उकल करणे आवश्यक आहे. आपण अबोधावस्थेतील आशय प्रत्यक्ष निरीक्षण करू शकत नाही. अबोध मनातील ऊर्मी/आवेग, नकळत तोंडातून बाहेर पडलेले शब्द (Slip of Tongue) आणि स्वप्नातून व्यक्त होणाऱ्या अबोधावस्थेतील सूचकांचे विश्लेषण करणे आवश्यक असते.

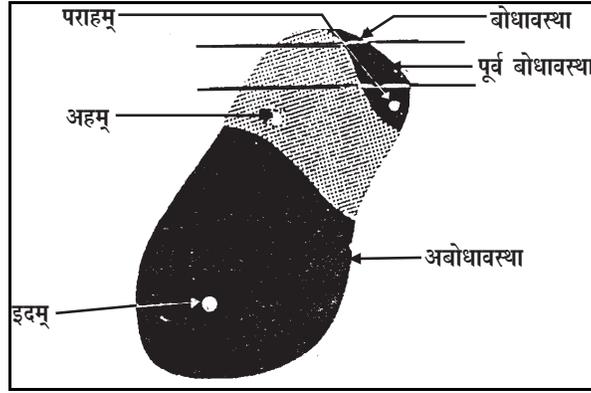
आपले बरेचसे व्यक्तिमत्त्व आपल्या अबोधावस्थेतून निर्धारित होत असते. अबोधावस्थेच्या काही भागापासून बोधपूर्व अवस्था तयार झालेली असते. बोधपूर्वावस्थेतील साहित्य धमकीयुक्त नसते आणि ते बोधपातळीवर आणता येते. जसे $2 + 2 = 4$ हे ज्ञान. परंतु अबोधावस्थेमध्ये खोलवर सहजप्रवृत्तीच्या प्रेरणा असतात. जसे इच्छा, प्रेरणा आणि गरजा की ज्या बोध जाणिवेपासून लपलेल्या असतात. अन्यथा दैनंदिन जीवनामध्ये

त्या दुःखाचे कारण ठरल्या असल्या. आपल्यासाठी अबोधावस्था धमकीयुक्त घटनांचे सुरक्षित पुनर्संकलनच असते.

1. व्यक्तित्व रचना : इदम्, अहम् आणि परमअहम् :

(Structuring Personality : Id, Ego and Superego)

इदम्, अहम् आणि परमअहम् अशा तीन स्वतंत्र भागांनी व्यक्तित्वाची रचना बनलेली असते. फ्रॉईडच्या मते, हे तीनही भाग परस्परांशी संबंधित असतात. बोध आणि अबोधावस्थेशी हे तीन भाग कसे संबंधित असतात हे आकृती क्र. 4.1 मध्ये दाखविलेले आहे. फ्रॉईडने सुचविलेले व्यक्तित्व रचनेचे तीनही भाग मज्जासंस्थेमध्ये नसतात. व्यक्तित्वाच्या सामान्य प्रारूपामध्ये हे तीनही भाग अमूर्त संकल्पनेच्या स्वरूपात आहेत. त्या संकल्पना वर्तनाला प्रेरित करणाऱ्या आंतरिक शक्तीच्या आंतरक्रियांचे वर्णन करतात.

आकृती क्र. 4.1 : व्यक्तित्वाचे तीन भाग

व्यक्तित्व रचनेच्या तीनही भागांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :

(अ) **इदम् (Id)** : इदम् हा असंस्कृत, असंघटित व व्यक्तीच्या जन्मजात रचनेचा भाग आहे. भूक, लैंगिक प्रेरणा, आक्रमण आणि अविवेकी आवेगाशी संबंधित आदिम प्रचोदनाद्वारे निर्माण केलेला ताण कमी करण्याचा प्रयत्न इदम जन्मापासून करित असतो. अशा प्रचोदनांना (प्रेरणांना) इदममधील मानसिक ऊर्जा (Psychic Energy) इंधन पुरविते. व्यक्तित्वाच्या विविध भागांवर अमर्याद ऊर्जेचे स्रोत सतत दबाव ठेवत असतात.

इदम सुखद तत्वज्ञानानुसार कार्यरत असतो. जास्तीतजास्त समाधान मिळविणे आणि तात्काळ ताण कमी करणे हे इदमचे ध्येय असते. बऱ्याचदा इदमच्या गरजा पूर्ण करताना अहम् प्रतिबंध करतो. म्हणून तर आपणास जेव्हा भूक लागते तेव्हा आपण लगेचच खात नाही आणि स्थळकाळाचे भान राखूनच नेहमी लैंगिक प्रेरणा व्यक्त केल्या जातात.

(ब) अहम् (Ego) : फ्राईडने सुचविलेल्या व्यक्तिमत्त्व रचनेच्या दुसऱ्या भागाला अहम् असे म्हणतात. जन्मानंतर अहम् विकसित व्हायला लागतो. इदमच्या इच्छा आणि वस्तुनिष्ठ बाह्य जगातील वास्तव यामध्ये संतुलन राखण्याचे कार्य अहम् करतो. अहम् वास्तव तत्वानुसार कार्य करतो. व्यक्तिमत्त्वाची सुरक्षितता राखण्यासाठी सहजगामी ऊर्जा नियंत्रित केली जाते की ज्यामुळे समाजात व्यक्ती एकरूप होण्यास मदत होते. एका अर्थाने अहम् हा व्यक्तिमत्त्वाचा 'कार्यकारी' आहे. तो निर्णय घेतो, कृतीवर नियंत्रण ठेवतो व उच्च पातळीवरील विचार आणि समस्या परिहारास अनुमती देतो.

(क) परम अहम् (Super Ego) : व्यक्तिमत्त्वाची अंतिम रचना म्हणजे परम अहम् होय. बाल्यावस्थेमध्ये परम अहम्चा विकास होतो. पालक, शिक्षक आणि इतर महत्त्वाच्या व्यक्तींचे अनुकरण व समाजातील योग्य आणि अयोग्य याची शिकवण यातून बालकांच्या परम अहम्चा विकास होतो. परम अहम् सद्सद्विवेकी असतो. आपण चुकीचे वर्तन केल्यावर अपराधी भाव निर्माण करण्याच्या मार्गाद्वारे नैतिकदृष्ट्या अयोग्य वर्तन करण्यास परम अहम् रोखतो. इदमकडून येणाऱ्या आवेगांना रोखण्यासाठी परम अहम् मदत करतो. आपले वर्तन जास्तीतजास्त सद्गुणी व्हावे आणि स्वार्थी वर्तन कमी व्हावे यासाठी परम अहम् प्रयत्न करतो.

परम अहम् आणि इदम् हे दोघेही अवास्तववादीच असतात. ते समाजाद्वारे लागू केलेल्या व्यावहारिक वास्तवाचा विचार करित नाहीत. परम अहम् संयम न ठेवता कार्यरत राहिल्यास व्यक्ती परिपूर्णतावादी होते. जीवनासाठी आवश्यक असलेली तडजोड करण्यासाठी अक्षम होतात. अनियंत्रित इदम् विनाविलंब तात्काळ इच्छा पूर्ण करण्याची इच्छा करणारा, आदिम, सुख मिळविणारा, विचारहीन व्यक्ती तयार करेल. परिणामी, अहम् हा परम अहम्च्या गरजा आणि इदमच्या गरजांमध्ये मध्यस्थी करणे आवश्यक आहे.

2. व्यक्तिमत्त्व विकास - मनोलैंगिक अवस्था :

(Developing Personality – Psychosexual Stages)

स्वतःच्या लैंगिक इच्छा आणि समाजाच्या अपेक्षा यांच्यातील संघर्षाला बालकांना तोंड द्यावे लागते. त्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होत असते. फ्राईडने व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या अशा पाच मनोलैंगिक अवस्थांची श्रेणी सांगितली आहे.

फ्राईडच्या मते, एका विशिष्ट अवस्थेतील संघर्ष सोडविण्यास अपयश आले तर त्या क्रियेचे स्थिरण (Fixations) किंवा संघर्ष निर्माण होतात. ती क्रिया पुढील वैकासिक अवस्थेमध्ये व्यक्त होते. त्या-त्या अवस्थेतील गरजा पूर्ण झाल्या नाहीत (वंचन) किंवा त्यांचे अति लाड (अति समाधान) झाले तरीही ते संघर्ष आढळतात. फ्राईडच्या मते, व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या पाचही मनोलैंगिक अवस्थांचा एक क्रम आढळतो आणि प्रत्येक अवस्थेशी एक जैविक कार्य जोडलेले असते.

व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या मनोर्लैंगिक अवस्था पुढीलप्रमाणे :

(अ) **मुखावस्था (Oral Stage)** : फ्राईडने विकासाच्या पहिल्या अवस्थेला मुखावस्था म्हटलेले आहे. बालकाचे मुख (तोंड) हेच त्याच्या सुखाचे केंद्र असते. जन्मापासून बारा ते अठरा महिन्यांच्या काळात बाळाच्या तोंडामध्ये जे-जे ठेवले जाईल ते-ते चोखले, चघळले आणि चावले जाते. फ्राईडच्या मते, लैंगिक समाधान मिळविण्याचे मुख हे प्राथमिक व मुख्य स्थान आहे. मुखावस्थेच्या काळात अति लाड झाल्यास किंवा मुख समाधान मिळविण्याच्या वैफल्यातून स्थिरण येऊ शकते. बालकामधील स्थिरणामुळे प्रौढावस्थेत खादाडपणा, धूम्रपान व अति बडबड करण्याच्या सवयी लागलेल्या असतात. काही प्रौढांमध्ये काहीतरी सतत चघळत, चावत किंवा गिळत असल्यासारख्या प्रतीकात्मक प्रकारच्या मौखिक अभिरुची आढळतात.

(ब) **गुदावस्था (Anal Stage)** : वयाच्या बारा ते अठरा महिन्यांपासून तीन वर्षांचा काळ हा गुदावस्थेचा असतो. या अवस्थेमध्ये बालकाच्या स्वच्छतेच्या प्रशिक्षणावर (मलमूत्र विसर्जन) पाश्चिमात्य संस्कृतीमध्ये जास्त भर दिला जातो. या काळात बालकाच्या सुखाचे केंद्र गुदा क्षेत्राकडे केंद्रित होते. मलमूत्र विसर्जन करणे किंवा रोखून धरण्यातून बालकांना आनंद मिळतो. या काळात मुलांना दिले जाणारे स्वच्छतेचे प्रशिक्षण जर कडक असेल तर बालकांमध्ये स्थिरण आढळते. प्रौढावस्थेत अशा व्यक्ती एकतर ताठर, शिस्तप्रिय किंवा टोकाच्या गबाळ्या किंवा बेशिस्त बनतात.

(क) **लिंगावस्था (Phallic Stage)** : वयाच्या तीन वर्षांपासून ते पाच-सहा वर्षांचा काळ हा लिंगावस्थेचा असतो. या अवस्थेमध्ये बालकाच्या समाधानाच्या प्राथमिक साधनाचे केंद्रामध्ये मोठा बदल होतो. मुलांमध्ये या काळात पितृगंड आणि मुलींमध्ये मातृगंड निर्माण होतो. मुलांना वडिलांबद्दल वाटणारी ईर्ष्या आणि आईबद्दलचे आकर्षणास इडिपस गंड (Oedipus Complex) म्हणतात तर मुलींना आईबद्दल वाटणारी ईर्ष्या किंवा द्वेष आणि वडिलांबद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणास इलेक्ट्रा-गंड (Electra Complex) म्हणतात. या काळात विरुद्धलिंगी पालकांबद्दलचे आकर्षण हे लैंगिक स्वरूपाचे नसून लैंगिक उत्सुकता व पालकांबद्दलचा जिव्हाळा यांचे मिश्रण असते. इडिपस व इलेक्ट्रा गंड हे मुलांमध्ये अबोध पातळीवर निर्माण होत असतात. नंतरच्या काळामध्ये हे गंड कमी-कमी होत जातात आणि मुले विकासाच्या सुप्तावस्थेच्या टप्प्यामध्ये जातात.

(ड) **सुप्तावस्था (Latency Stage)** : साधारणपणे पाच-सहा वर्षांपासून लैंगिकदृष्ट्या परिपक्व होईपर्यंतचा म्हणजेच पौंगडावस्थेपर्यंतचा काळ हा सुप्तावस्थेचा असतो. या काळात लैंगिक शक्ती सुप्तावस्थेत जाते. म्हणून हा काळ 'काम अव्यक्ततेचा काळ' असतो. शाळा, खेळ, छंद, अभ्यास यावर मुले लक्ष केंद्रित करतात. या काळात अहम् विकसित होतो.

(इ) जनन कामुकता/लिंगनिष्ठ अवस्था (Genital Stage) : लैंगिकदृष्ट्या परिपक्व होण्यापासून ते मृत्यूपर्यंतचा काळ हा जनन कामुकतेचा असतो. हा काळ भिन्नलिंगी आकर्षण आणि प्रौढ लैंगिकतेचा म्हणजेच विवाहाद्वारे लैंगिक संबंध स्थापित करण्याचा असतो.

वरील सर्व अवस्थांचा सारांश तक्ता क्र. 4.1 मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता क्र. 4.1 : मनोलैंगिक विकासाच्या अवस्था व गुणवैशिष्ट्ये

क्र.	अवस्था	कालावधी	प्रमुख गुणवैशिष्ट्ये
1.	मुखावस्था	जन्मपासून बारा ते अठरा महिने	चोखणे, चघळणे, चावणे, खाणे इत्यादी मौखिक क्रियांच्या समाधानावर रस.
2.	गुदावस्था	बारा ते अठरा महिन्यांपासून तीन वर्षे	मलमूत्र रोखणे व मलमूत्र विसर्जन करण्यातून समाधान मिळविणे.
3.	लिंगावस्था	तीन वर्षे ते पाच-सहा वर्षे	जननेंद्रियांमध्ये रस, समलिंगी पालकांचे अनुकरणातून इडिपस/इलेक्ट्रा गंडनिर्मिती.
4.	सुप्तावस्था	पाच-सहा वर्षे ते किशोरावस्था	मोठ्या प्रमाणावर लैंगिक जाणिवा कमी होणे.
5.	जनन कामुकता	किशोरावस्था ते प्रौढावस्था	पुन्हा लैंगिक अभिरुची निर्माण होणे. विरुद्धलिंगी व्यक्तीबरोबर परिपक्व लैंगिक संबंधाची स्थापना.

3. संरक्षण यंत्रणा (Defence Mechanism) :

फ्रॉइडच्या मते, अहमसाठी चिंता ही धोक्याची सूचना असते. ती चिंता कमी करण्यासाठी अहम संरक्षण यंत्रणा वापरतो. जेव्हा इदमच्या अबोध ऊर्मी/आवेग आणि परम अहमचा प्रतिरोध यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण होतो तेव्हा अहमची संरक्षण यंत्रणा कृतिशील होते. चिंता व ताणतणावाच्या परिस्थितीत केलेले भावनाकेंद्रित वर्तन संरक्षण यंत्रणा होय. विषारी साप दिसल्यानंतरची चिंता ही वास्तव स्वरूपाची असते. पण ती चिंता नसविकृत चिंतेच्या स्वरूपातही व्यक्त होऊ शकते की ज्यामध्ये इदमपासून निघणाऱ्या अविवेकी आवेगाचा विस्फोट होण्याचा धोका असतो. साहजिकच, चिंता ही असुरखद असते असा फ्रॉइडचा विश्वास होता. त्या चिंतेला तोंड देण्यासाठी संरक्षण यंत्रणांची एक श्रेणी विकसित होते. संरक्षण यंत्रणा या एक प्रकारच्या अबोध युक्त्या असतात. चिंता कमी करण्यासाठी आणि स्वतःचे इतरांपासून संरक्षण करण्यासाठी लोक संरक्षण यंत्रणा वापरतात.

संरक्षण यंत्रणा पुढीलप्रमाणे :

(अ) **दमन (Repression)** : दमन ही प्राथमिक संरक्षण यंत्रणा आहे. इदमचे अप्रिय, अपमानास्पद आणि अस्वीकार्य आवेग/ऊर्मी अबोधस्थेत दडपणे म्हणजे दमन होय. चिंता निर्माण करणारे आवेग/ऊर्मी बोध पातळीवर हाताळण्याऐवजी ते टाळले जातात. चिंता हाताळण्याची दमन ही प्रत्यक्ष पद्धती आहे. उदाहरणार्थ, बालशोषणाच्या स्मृती विसरणे, बलात्कार झाल्याचे प्रत्यावहन करण्यास असमर्थ असणे, न आवडणाऱ्या व्यक्तीचे नाव विसरणे, न आवडणारा पदार्थ बाजारातून आणावयास विसरणे यातून दमन ही संरक्षण यंत्रणा व्यक्त होते. दमनातील स्मृती स्वप्नावाटे किंवा चुकून बोलण्यावाटे (Slip of Tongue) व्यक्त होतात. दमनाबरोबरच अन्य संरक्षण यंत्रणाही वापरल्या जातात. त्या पुढीलप्रमाणे.

(ब) **परागमन (Regression)** : विकासाच्या पूर्वीच्या अवस्थेतील वर्तन करणे. प्रौढांनी लहान मुलांसारखे वागणे म्हणजेच परागमन होय. उदाहरणार्थ, कर्मचारी कार्यालयामध्ये जेव्हा चूक करतो तेव्हा बॉसला क्रोधाचा झटका येतो. पती रागावल्यावर पत्नी रडू लागते. मुले मोठी झाल्यावरही आईच्या मांडीवर बसतात; यातून परागमनच व्यक्त होते.

(क) **भावविस्थापन (Displacement)** : जास्त धोकादायक प्रभावी व्यक्तीऐवजी कमकुवत व्यक्तीवर नको असणाऱ्या भावना किंवा विचार व्यक्त करणे म्हणजे भावविस्थापन होय. शिक्षकांनी आपल्याला कमी गुण दिले म्हणून राजेश आपल्या छोट्या बहिणीवर ओरडतो. बॉसचा राग बायकोवर आणि वड्याचे तेल वांग्यावर हे भावविस्थापनाचे उदाहरण होय.

(ड) **मिथ्या समर्थन (Rationalization)** : धमकीयुक्त, नको असणाऱ्या भावना किंवा विचारांचे वास्तवापेक्षा वेगळे खोटे स्पष्टीकरण म्हणजे मिथ्या समर्थन होय. उदाहरणार्थ, परीक्षेत नापास झालेला दीपक म्हणतो की, “यावेळी प्रश्नपत्रिका प्रचंड कठीण काढलेली होती.”

‘कोल्ह्याला द्राक्षे आंबट’ म्हणजे जी गोष्ट मिळत नाही तिलाच नावे ठेवणे आणि ‘लिंबू गोड’ म्हणजे जे मिळाले तेच कसे चांगले आहे याचे समर्थन करणे असे मिथ्या समर्थनाचे दोन प्रकार आहेत.

(इ) **नकार/अस्वीकार (Denial)** : चिंता निर्माण करणारी माहिती न स्वीकारणे म्हणजे नकार होय. उदाहरणार्थ, राजू परीक्षेत नापास झाला आहे यावर विश्वास ठेवायला नकार देतो.

(ई) **प्रक्षेपण (Projection)** : स्वतःला नको असणारे आवेग आणि भावना इतरांवर ढकलणे म्हणजे प्रक्षेपण होय. स्वतःच्या चुकांचे खापर इतरांवर फोडणे. उदाहरणार्थ, जी व्यक्ती स्वतःच्या पत्नीशी अप्रामाणिक असते तीच व्यक्ती स्वतःच्या पत्नीवर संशय घेते.

(उ) उन्नयन (Sublimation) : नको असणाऱ्या आवेगाचे समाजमान्य विचार, भावना किंवा वर्तनामध्ये रूपांतर करणे म्हणजे उन्नयन किंवा उदात्तीकरण होय. उदाहरणार्थ, ज्या व्यक्तीमध्ये आक्रमणाची तीव्र भावना असते ती सैनिक होते.

(ऊ) प्रतिपक्षभावन (Reaction Formation) : अबोधवस्थेतील आवेग बोधवस्थेच्या उलट व्यक्त करणे म्हणजे प्रतिपक्षभावन होय. येथे मूळ प्रेरणेच्या उलट प्रतिक्रिया देऊन संघर्ष सोडविला जातो.

असुखद परिस्थितीपासून संरक्षण करण्याच्या हेतूने आपणापैकी सर्वच जण कमी-अधिक संरक्षण यंत्रणा वापर असतात असे फ्रॉइड म्हणतात. पण संरक्षण यंत्रणांचा अतिवापर करण्यामुळे अपसामान्य वर्तन निर्माण होते.

4. फ्रॉइडच्या सिद्धान्ताचे (वारसा) मूल्यमापन (Evaluating Freud Legacy) :

फ्रॉइडच्या सिद्धान्ताचा पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान आणि सहित्यावर लक्षणीय परिणाम झालेला आहे. अबोधवस्था, संरक्षण यंत्रणा आणि प्रौढांच्या मानसशास्त्रीय समस्यांचे मूळ बाल्यावस्थेतील अनुभवामध्ये दडलेले असते. याबाबतचे फ्रॉइडचे विचार बऱ्याच मानसशास्त्रज्ञांनी स्वीकारलेले आहेत. तथापि, अनेक समकालीन व्यक्तित्व मानसशास्त्रज्ञांनी मनोगतिक सिद्धान्तावर टीका केलेली आहे. यामध्ये फ्रॉइडच्या सिद्धान्ताच्या समर्थनासाठी वैज्ञानिक माहितीच्या आधाराची कमतरता आहे. त्याबरोबरच फ्रॉइडच्या व्यक्तित्व विकासाच्या वैश्विकतेबद्दल/सार्वत्रिकतेबद्दल बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन प्रश्न निर्माण करतो. फ्रॉइडकडे शारीरिक आणि मानसिक समस्यांच्या उपचारासाठी येणाऱ्या खूप मर्यादित उच्चवर्गीय लोकसंख्येवरील निरीक्षण करून फ्रॉइडने त्याचा सिद्धान्त मांडलेला आहे. त्यामुळे मर्यादित नमुन्यावरून काढलेल्या निष्कर्षांचे सामान्यीकरण करण्याबाबत अडचणी येतात. असे असले तरीही मानसिक विकृतीवर उपचार करण्याची महत्त्वाची पद्धत म्हणून आजही फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषणाकडे पाहिले जाते.

(ब) गुण दृष्टिकोन/सिद्धान्त (Trait Approaches)

जर कोणीतरी आपल्याला अन्य व्यक्तींच्या गुणाबाबत विचारले तर साहजिकच आपण त्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक गुणांची यादीच करतो. पण त्या व्यक्तीचे वर्तन समजून घेण्यासाठी कोणते गुण जास्त महत्त्वाचे आहेत हे आपणास कसे समजेल ?

व्यक्तित्व मानसशास्त्रज्ञ अशाच पद्धतीने प्रश्न विचारतात. त्या प्रश्नांना उत्तरे देण्यासाठी मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तित्वाची प्रतिरूपे/सिद्धान्त विकसित केलेले आहेत. त्यांनाच गुण सिद्धान्त असे म्हणतात. व्यक्तीच्या वर्तनातील सातत्याने व्यक्त होणारी वैशिष्ट्ये म्हणजे गुण होय. व्यक्तित्वाची अशी वैशिष्ट्ये की जी सापेक्षतः टिकाऊ स्वरूपाची असतात आणि त्यांच्यामुळे व्यक्तीच्या वर्तनामध्ये सुसंगतता येते.

काही व्यक्तींमध्ये गुण असतात आणि काही व्यक्तींमध्ये गुण नसतात असे गुण सिद्धान्तकर्ते मानत नाहीत. त्याऐवजी सर्वच व्यक्तींमध्ये विशिष्ट गुण आढळतात. पण त्यांचे प्रमाण कमी-अधिक असते आणि त्यांचे मापनही करता येते. उदाहरणार्थ, मैत्री हा गुण कमी-अधिक सर्वच व्यक्तींमध्ये आढळतो. मात्र एखाद्यामध्ये तो गुण खूपच अधिक तर एखाद्यामध्ये तो खूपच कमी आढळेल. विविध मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करण्यासाठी व्यक्तीमधील विशिष्ट प्राथमिक गुण शोधलेले आहेत. त्या संदर्भातील विविध गुण सिद्धान्त विकसित झालेले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

1. ऑलपोर्टचा गुण सिद्धान्त (Allport's Trait Theory) :

व्यक्तिमत्त्व मानसशास्त्रज्ञ गॉर्डन ऑलपोर्टने सन 1930 च्या दशकात शब्दकोशाच्या आधारे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाऊ शकणारी अठरा हजार वेगवेगळी गुणविशेषणे शोधली. काही समान अर्थाची गुणविशेषणे वगळून साडेचार हजार गुणविशेषांची यादी केली. तरीही सर्व गुणविशेषणामध्ये सर्वांत मूलभूत गुणविशेषणे कोणती आहेत ? अशी एक महत्त्वाची समस्या ऑलपोर्टपुढे होती. यासाठी ऑलपोर्टने प्रधान गुणविशेष, केंद्रीय किंवा मध्यवर्ती गुणविशेष आणि दुय्यम गुणविशेष असे गुणविशेषाचे तीन प्रकार सुचविले. त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :

(अ) प्रधान/मुख्य गुणविशेष (Cardinal Traits) : ऑलपोर्टच्या मते, प्राथमिक किंवा प्रधान गुण फारच कमी व्यक्तींमध्ये आढळतात. ज्या गुणविशेषामुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावित झालेले असते अशा अद्वितीय गुणविशेषणाला प्रधान किंवा मुख्य गुणविशेषण असे म्हणतात. जसे, गौतम बुद्धाची अहिंसा, हिटलरची हुकूमशाही व दीनदुबळ्यांची सेवा म्हणजे मंदर तेरेसा. या उदाहरणामध्ये प्रधान गुणविशेष आहे.

(ब) केंद्रीय/मध्यवर्ती गुणविशेष (Central Traits) : बहुतेक सर्वसामान्य व्यक्तीमध्ये केंद्रीय/मध्यवर्ती गुणविशेष आढळतात. व्यक्तिमत्त्वातून सतत व्यक्त होणाऱ्या गुणविशेषांना केंद्रीय/मध्यवर्ती गुणविशेष म्हणतात. एखाद्या व्यक्तीमध्ये पाच ते दहा गुणविशेषण आढळतात. केंद्रीय/मध्यवर्ती गुणविशेष म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा पाया/गाभा असतो. त्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन प्रभावित होते. प्रामाणिकपणा, समाजशीलता यांसारखे केंद्रीय गुणविशेष व्यक्तीच्या वर्तनातून सातत्याने प्रकट होतात.

उदाहरणार्थ, राजर्षी शाहू महाराज म्हटले की, लोकराजा, रयतेचा राजा, कलाप्रेमी, समाजसुधारक, प्रजाहित दक्ष राजा, कुशल प्रशासक इत्यादी केंद्रीय गुणविशेष आपल्या समोर येतात.

(क) दुय्यम गुणविशेष (Secondary Traits) : केंद्रीय किंवा प्रधान गुणविशेषापेक्षा कमी प्रभावी असणारे आणि व्यक्तीच्या वर्तनावर क्वचितच परिणाम करणारे गुणविशेष म्हणजे दुय्यम गुणविशेष होय.

उदाहरणार्थ, खाण्या-पिण्याच्या पद्धती, पोशाख, छंद, कला, व्यायाम इत्यादींबद्दलच्या पसंतीतून व्यक्तीतील दुय्यम गुणविशेष व्यक्त होतात. हे गुणविशेष कमी टिकाऊ असल्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाबाबत फारसे भाकीत करता येत नाही.

2. कॅटेलचा सिद्धान्त (Cattell's Theory) :

व्यक्तिमत्त्वाचे प्राथमिक गुणविशेष शोधण्यासाठी कॅटेलने (1965) घटक विश्लेषणाचा उपयोग करून व्यक्तिमत्त्वाचा गुण सिद्धान्त मांडला. त्यांनी व्यक्तिमत्त्वाचे 16 दर्शनी गुणविशेष सुचविले. या दर्शनी गुणविशेषांचा उपयोग करून व्यक्तिमत्त्वाच्या 16 गुणांची प्रश्नावली विकसित केली. त्या आधारे व्यक्तिमत्त्वाच्या 16 दर्शनी गुणविशेषांचे मापन करता येते.

3. आयझॅकचा सिद्धान्त (Eysenck's Theory) :

हंस आयझॅक (1995) या आणखी एका व्यक्तिमत्त्व मानसशास्त्रज्ञाने घटक विश्लेषण वापरून व्यक्तिमत्त्व गुणविशेषाची रचना शोधण्याचा प्रयत्न केला. व्यक्तिमत्त्वाच्या स्वरूपाबाबत त्यांना खूप वेगळे निष्कर्ष मिळाले. बहिर्मुखता (Extraversion), चेतापदशिता (Neuroticism) आणि दुर्मनस्कता (Psychoticism) या तीन प्रमुख मितीद्वारे व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करता येते असे आयझॅकचे मत होते. समाजशीलतेच्या प्रमाणाशी बहिर्मुखता, भावनिक स्थिरतेच्या प्रमाणाशी चेतापदशिता आणि वास्तवतेच्या विरूपणाच्या प्रमाणाशी दुर्मनस्कता जोडलेली आहे. या तीनही मितीच्या आधारे व्यक्तीचे मूल्यमापन करून विविध परिस्थितीमध्ये व्यक्तीच्या वर्तनाचे अचूकपणे भाकीत करता येते असे आयझॅक म्हणतात. प्रत्येक मितीशी संबंधित विशिष्ट गुणविशेष तक्ता क्र. 4.2 मध्ये दाखविले आहेत. तीनही मितींच्या इंग्रजी आद्याक्षरावरून 'PEN' हा शब्द तयार होतो. म्हणून या प्रारूपाला PEN प्रारूप असेही म्हणतात.

तक्ता क्र. 4.2 : आयझॅकच्या गुण सिद्धान्तातील तीन मिती

दुर्मनस्कता (P)	बहिर्मुखता (E)	चेतापदशिता (N)
आक्रमक, थंड, स्वकेंद्रित, अवैयक्तिक, आवेगशील.	समाजशीलता, उत्साही, कृतिशील, आग्रही, वेदनशोधी	चिंताग्रस्त, अवसादी, अपराधभाव, निम्न स्व-आदर, तणावग्रस्त

4. व्यक्तिमत्त्वाचा महा पंचघटक गुण सिद्धान्त :

(Big Five Personality Trait Theory)

मागील दोन दशकापासून जास्त प्रभावी असलेला व्यक्तिमत्त्वाचा गुण सिद्धान्त म्हणजे महापंचघटक गुण सिद्धान्त होय. आधुनिक घटक विश्लेषणाचा उपयोग करून कोस्टा आणि मॅकक्रे यांनी हे पाच घटक विकसित केलेले आहेत. ते तक्ता क्र. 4.3 मध्ये दाखविलेले आहेत.

तक्ता क्र. 4.3 : कोस्टा आणि मॅकक्रे यांचे महापंच घटक आणि
नमुना गुणविशेषांच्या मिती

व्यक्तिमत्त्व घटक	उच्च गुणांक	निम्न गुणांक
1. अनुभवास खुले (O) (Openness to Experience)	स्वावलंबी कल्पक विविधतेस पसंती	अनुपालन व्यवहारी नित्यक्रमास पसंती
2. सदसद्विवेक बुद्धी (C) (Conscientiousness)	दक्ष शिस्तप्रिय संघटित	निष्काळजी बेशिस्त विघटित
3. बहिर्मुखता (E) (Extraversion)	बडबडा समाजशील भूमिकेशी ठाम (निश्चयी)	शांत एकलकोंडा भिडस्त
4. सहमतीदर्शकता (A) (Agreeableness)	सहानुभूतिशून्य दयाळू कदरदान	चुका शोधणारा थंड अमैत्रीपूर्ण
5. चेतापदशिता (N) (Neuroticism)	स्थिर, संयमी शांत सुरक्षित	तणावपूर्ण चिंताग्रस्त असुरक्षित

इंग्रजीमधील या पाचही घटकांच्या आद्याक्षरावरून OCEAN हा शब्द तयार होतो. म्हणून या प्रारूपाला OCEAN प्रारूप असेही म्हणतात. महापंच घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी पालक, महाविद्यालयीन विद्यार्थी, प्रौढ व भिन्न भाषिकांचा वापर केला. युरोप ते मध्य पूर्व व आफ्रिकेतील भिन्न आंतर-संस्कृती संशोधनाने याला पुष्टी दिलेली आहे. शेवटी मेंदू माहितीच्या प्रक्रियेच्या मार्गाशी संबंधित व्यक्तिमत्त्वाचे महापंच घटक कार्यरत असल्याचे मेंदू कार्याच्या अभ्यासकांनी दाखवून दिले. (मॅकक्रे आणि इतर, 2005; शिमड्ट, ऑलिक आणि मॅकक्रे, 2007; शिमड्ट आणि इतर, 2008)

आज व्यक्तिमत्त्वाचे उत्तम स्पष्टीकरण महापंच घटक देत असल्याची जाणीव मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. तरीही व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्ये किती व कोणत्या प्रकारची आहेत याबाबत सहमती आढळत नाही. याबरोबरच सर्वसामान्यपणे गुण सिद्धान्ताच्या उपयोगितेबाबतही सतत चर्चा सुरू आहे.

5. व्यक्तित्वाच्या गुण सिद्धान्तांचे मूल्यमापन :

(Evaluation Trait Approaches to Personality)

व्यक्तित्वाचे गुण सिद्धान्त अनेक अर्थाने चांगले आहेत. व्यक्ती वर्तनातील सुसंगततेचे स्पष्ट व सोपे स्पष्टीकरण गुण सिद्धान्त देतात. एका व्यक्तीची दुसऱ्या व्यक्तीशी आपणास गुणाच्या आधारे सहज तुलना करता येते. त्यातून व्यक्तित्व मापनाची साधने तयार करता येतात. तरीही गुण सिद्धान्तांमध्ये काही दोष आहेत. व्यक्तित्वाच्या गुणविशेषांचा अभ्यास करणाऱ्या मानसशास्त्रज्ञांमध्ये कोणते गुणविशेष मूलभूत आहेत याबाबत एकवाक्यता दिसत नाही. त्यामुळे कोणता सिद्धान्त अचूक आहे हे ठरविणे कठीण होते. याबरोबरच व्यक्तित्वाच्या स्पष्टीकरणापेक्षा व्यक्तित्व गुणाचे वर्णन करण्यास गुण सिद्धान्त मदत करतात. जसे, एखादी व्यक्ती सामाजिक संस्थांना आर्थिक देणग्या का देते ? यातून उदारता हा गुण स्पष्ट होतो. पण ती व्यक्ती देणग्या का देते ? विशिष्ट परिस्थितीमध्येच दान का देते ? हे गुण सिद्धान्त समजून सांगत नाहीत. यावरून व्यक्ती वर्तनाचे स्पष्टीकरण गुण सिद्धान्त देत नाहीत हे स्पष्ट होते

(क) अध्ययन दृष्टिकोन/सिद्धान्त (Learning Approaches)

व्यक्तित्वाचे मनोगतिक दृष्टिकोन आणि गुण सिद्धान्त व्यक्तीच्या आंतरिक घटकावर लक्ष केंद्रित करतात. फ्रॉइडची 'इदम' ही संकल्पना प्रभावी आहे पण ती अनिरीक्षणक्षम व गृहीत धरलेली आहे. याउलट, व्यक्तित्वाचे अध्ययन दृष्टिकोन बाह्य व्यक्तित्वावर लक्ष केंद्रित करतात. बाह्य परिस्थितीला दिलेल्या प्रतिक्रियांच्या अध्ययनाची बेरीज म्हणजे व्यक्तित्व होय असे अध्ययन सिद्धान्तकर्ते मानतात. आंतरिक घटना - जसे, विचार, भावस्थिती, भावना आणि प्रेरणा या संकल्पना दुर्लक्षित करून व्यक्तीच्या परिस्थितीची (परिवेश) वैशिष्ट्ये समजून घेणे जास्त महत्त्वाचे आहे असे अध्ययन सिद्धान्तकर्ते मानतात. यामध्ये स्कीनर, बांडुरा यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. ते पुढीलप्रमाणे :

1. स्कीनरचा वार्तनिक दृष्टिकोन (Skinner's Behavioural Approach) :

बी. एफ. स्कीनर हे सर्वांत प्रभावी अध्ययन सिद्धान्तकर्ते आहेत. स्कीनर (1975) यांच्या मते, शिकलेल्या (संपादित) वर्तन रचनाचे संकलन म्हणजे व्यक्तित्व होय. (Personality is a collection of learned behaviour patterns.) भिन्न-भिन्न परिस्थितीतील प्रतिक्रियांमध्ये असणारी समानता भूतकाळातील परिस्थितीत मिळालेल्या प्रबलीकरणाच्या समान पद्धतीमुळे निर्माण होते. मी जर सभा आणि पार्टीमध्ये समाजशील वर्तन करीत असेल; याचे कारण सामाजिक वर्तन प्रदर्शित करण्यासाठी मला प्रबलक मिळत होता. माझ्या बाल्यावस्थेतील अनुभवांवर आधारित अबोध इच्छा आहे किंवा मी समाजशीलतेचा आंतरिक गुण धारण करतो असे नाही.

वर्तन सुधारणांच्या मार्गापेक्षा भिन्न परिस्थितीमधील वर्तन सातत्यामध्ये स्कीनरला जास्त रस नाही. नवीन वर्तन रचनांच्या प्रक्रियेद्वारे मानव निश्चितच बदलू शकतो. परिस्थितीतील प्रबलन रचना जर आपण सुधारित आणि नियंत्रित करू शकलो तर निश्चितच त्या वर्तनामध्ये बदल आणि सुधारणा घडवून आणता येते. अध्ययन सिद्धान्ताच्या आधारित उपचारात्मक युक्त्या वापरून व्यक्तिगत आणि सामाजिक समस्या सोडविता येतात याबाबत अध्ययन सिद्धान्तकर्ते आशावादी आहेत.

2. व्यक्तिमत्त्वाचा सामाजिक बोधनिक दृष्टिकोन :

(*Social Cognition Approaches to Personality*)

व्यक्तिमत्त्वाचे सामाजिक बोधनिक दृष्टिकोन व्यक्तिमत्त्वावरील बोधनाच्या प्रभावावर म्हणजेच विचार, भावना, अपेक्षा आणि मूल्ये तसेच इतरांच्या वर्तनाचे निरीक्षण इत्यादींवर लक्ष देतात. अल्बर्ट बांडुरा हा या दृष्टिकोनाचा मुख्य सिद्धान्तकर्ता आहे. प्रत्यक्षात कृती न करता विशिष्ट रचनांमधील विशिष्ट वर्तनाचे भविष्यातील संभाव्य परिणाम लोक पाहू शकतात. प्राथमिकदृष्ट्या निरीक्षणात्मक अध्ययनातून ते शिकत असतात. जसे इतरांच्या कृतीचे आणि परिणामाचे निरीक्षण करणे. लहान मुले इतरांचे मोठ्या प्रमाणावर अनुकरण करीत असतात. अनुकरण करणाऱ्या व्यक्तींच्या आक्रमक वर्तनाचे परिणाम जर धनात्मक असतील तर त्याचे जसेच्या तसे अनुकरण मुले करतात. याउलट, अनुकरण करणाऱ्या व्यक्तींच्या आक्रमक वर्तनाचे परिणाम जर ऋणात्मक असतील तर त्या व्यक्तींच्या वर्तनाचे अनुकरण मुले करीत नाहीत. इतरांच्या वर्तनाच्या वारंवार निरीक्षणाद्वारे केलेल्या अनुकरणातून व्यक्तिमत्त्व विकास होतो असे सामाजिक बोधनिक दृष्टिकोन मानतो.

3. स्व-प्रभावीपणा/स्व-गुणकारिता (*Self Efficiency*) :

अल्बर्ट बांडुरांनी स्व-प्रभावीपणाच्या भूमिकेवर विशेष भर दिलेला आहे. एखाद्याच्या वैयक्तिक सक्षमतांवरील विश्वास म्हणजे स्व-प्रभावीपणा होय. आपणास अपेक्षित परिणाम निर्माण करणे किंवा विशिष्ट कार्य पूर्ण करण्याच्या क्षमतेवरील विश्वासाशी स्व-प्रभावीपणा जोडलेला आहे. निम्न स्व-प्रभावीपणा असणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा उच्च स्व-प्रभावीपणा असणाऱ्या व्यक्ती उच्च आकांक्षा बाळगतात. ध्येयप्राप्तीसाठी कठीण परिश्रम करतात आणि शेवटी उच्च यश मिळवितात. (बांडुरा आणि लॉके, 2003; ग्लिकर, 2006; बेट्झ, 2007)

स्व-प्रभावीपणा आपण कसा विकसित करतो ? याचा एक मार्ग म्हणजे यापूर्वीच्या यश-अपयशाकडे काळजीपूर्वक लक्ष देणे. जर भरपूर प्रयत्न करूनही त्या मार्गाने कमी यश मिळत असेल तर ते प्रयत्न आणि मार्ग आपण टाळतो. याउलट, यापूर्वीचे आपले प्रयत्न

जर आश्वासक असतील तर आपण तशाच पद्धतीने पुन्हा प्रयत्न करतो. प्रत्यक्ष प्रबलीकरण आणि इतरांकडून मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळेसुद्धा स्व-प्रभावीपणा विकसित होतो. (डेवेनपोर्ट आणि लेन, 2006; बुकानन आणि सेल्मन, 2008)

व्यक्तिमत्त्वाच्या अध्ययन सिद्धान्ताची तुलना करता सामाजिक बोधनिक दृष्टिकोन हा विशिष्ट आहे. तो व्यक्ती आणि त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणाच्या/पर्यावरणाच्या आंतरक्रियेवर जोर देतो. व्यक्तिमत्त्वावर वातावरणाचा प्रभाव पडतो असे नाही तर याबरोबरच व्यक्तीचे वर्तन व व्यक्तिमत्त्वामुळे वातावरणसुद्धा बदलते. (बांडुरा, 2000)

4. व्यक्तिमत्त्वाच्या अध्ययन सिद्धान्ताचे मूल्यमापन :

(Evaluating Learning Approaches to Personality)

पारंपरिक अध्ययन सिद्धान्तकर्ते आंतरिक प्रक्रिया नाकारतात. विशेषतः स्कीनरच्या दृष्टिकोनाबाबत हे जास्तच आढळते. तरीही सामाजिक बोधनिक दृष्टिकोनाने व्यक्तिमत्त्वाच्या बोधनिक प्रक्रियांवर भर दिलेला आहे. म्हणूनच व्यक्तिमत्त्वाच्या अभ्यासावर अध्ययन सिद्धान्तांनी प्रभाव टाकलेला आहे. निरीक्षणक्षम वर्तन आणि वातावरणाच्या प्रभावावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे व्यक्तिमत्त्व मानसशास्त्र वस्तुनिष्ठ आणि शास्त्रीय होण्याला मदत झालेली आहे. याबरोबरच अनेक प्रकारच्या मानसशास्त्रीय विकृतीवर यशस्वीरीत्या उपचार करण्याच्या पद्धती अध्ययन दृष्टिकोनाने विकसित केलेल्या आहेत.

4.2 व्यक्तिमत्त्व मूल्यमापन

ASSESSING PERSONALITY

व्यक्तिमत्त्वाचे अचूक आणि अर्थपूर्ण मापन करण्याचा प्रयत्न मानसशास्त्रज्ञांनी केला. व्यक्ती वर्तनाचे वस्तुनिष्ठरीत्या मूल्यमापन करण्यासाठीची विविध मापन साधने विकसित केली. व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करण्याची काही तंत्रे पुढीलप्रमाणे :

(अ) व्यक्तिमत्त्वाची स्व-निवेदन मापणे

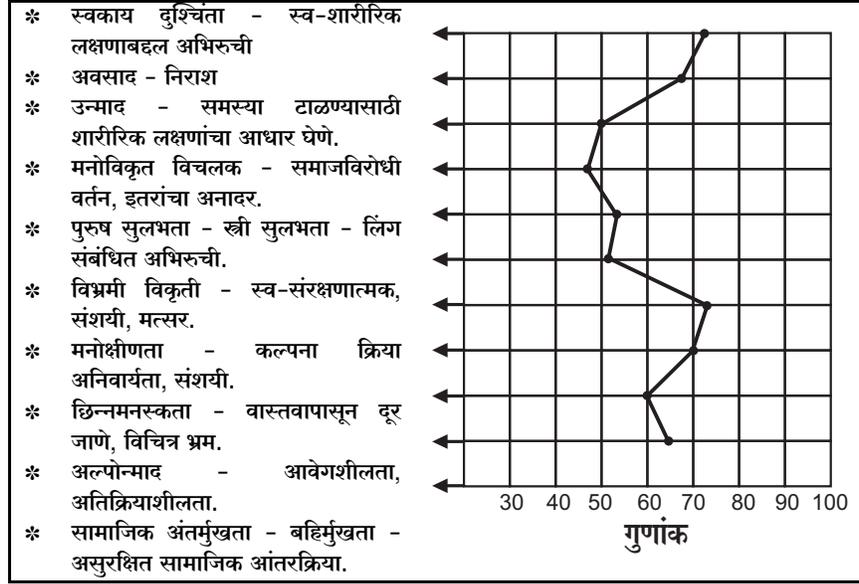
(Self Report Measures of Personality)

सर्व पेपर-पेन्सिल चाचण्यांना स्व-निवेदन मापन असे म्हणतात. एखाद्याला तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करावयाचे आहे अशा वेळी तुमच्या बाल्यावस्थेतील महत्त्वाच्या घटना, तुमचे सामाजिक संबंध आणि तुमचे यशापयश इत्यादींबाबत तपशीलवार मुलाखत घेण्यातून हे करता येईल. साहजिकच, या मुलाखतीसाठी भरपूर प्रयत्न आणि वेळही लागेल.

हे अनावश्यक आहे. वैद्यक-तज्ज्ञ तपासण्यासाठी तुमच्या रक्ताचा थोडा नमुना जसा घेतो तसे मानसशास्त्रज्ञ स्व-निवेदन मापन वापरून व्यक्तींच्या वर्तन नमुन्याबद्दल विचारत असतात. विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांच्या उपस्थितीबद्दलचे अनुमान स्व-निवेदन प्रदत्त वापरून करता येते. उदाहरणार्थ, एखाद्या संशोधकाला एखाद्याची जीवनाभिमुखता तपासण्यामध्ये रस आहे. अशा वेळी तो संशोधक शिअर, कार्वर आणि ब्रिजेस (1994) यांची जीवनाभिमुखता चाचणी वापरतो. प्रश्नावलीमध्ये जरी खूप कमी प्रश्न असले तरीही त्या प्रश्नावलीच्या उत्तरांच्या आधारे व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांबद्दल सामान्यीकरण करण्यासाठी प्रश्नावली/ चाचणी वापरता येते.

एक उत्तम स्व-निवेदन मापन आणि मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी व्यक्तिमत्त्व चाचणी म्हणजे मिनेसोटा बहुविध व्यक्तिमत्त्व शोधिका - 2 (MMPI - 2) होय. व्यक्तीमधील विशिष्ट मानसिक समस्यांचे मापन करण्याच्या मूळ हेतूने जरी MMPI - 2 ही चाचणी तयार केलेली असली तरी अन्य विविध वर्तनांचे मापनही या चाचणीद्वारे करता येते. जसे, महाविद्यालयीन विद्यार्थी पदवीनंतर दहा वर्षांमध्ये विवाह करतील का ? त्यांना लवकर पदवी मिळेल का ? याचे भाकीत करण्यासाठी ही चाचणी उपयुक्त आहे. पोलीस अधिकारी त्यांची शस्त्रे वापरण्याची शक्यता आहे का ? हे पोलीस विभागामध्ये तपासण्यासाठी ही चाचणी वापरली जाते. या चाचणीची सुधारित आवृत्ती रशियामध्ये अंतराळवीर आणि ऑलिंपिक खेळाडूसाठी वापरली जाते. (बुचर, 2005; सेलबाम आणि बेन-पोरथ, 2006; सेलबाम, फिश्लर आणि बेन-पोरथ, 2007)

MMPI - 2 चाचणीमध्ये 567 चाचणी प्रश्न आहेत. प्रत्येक चाचणी प्रश्नाला 'सत्य', 'असत्य' किंवा 'सांगता येत नाही' असे तीन पर्याय आहेत. हे चाचणी प्रश्न भावस्थिती ते (मला कधी-कधी निरर्थकपणा वाटतो) मतप्रदर्शन (लोक त्यांच्या स्वप्नांना समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात), शारीरिक आरोग्य (आठवड्यातून बऱ्याच वेळा पोट बिघडल्यामुळे मी त्रस्त होतो), मानसशास्त्रीय आरोग्य (माझ्या मनात चित्र-विचित्र विचार येतात) इत्यादींचे मापन करतात. येथे कोणतीही प्रतिक्रिया चूक किंवा बरोबर नाही. त्याऐवजी प्रतिक्रियांच्या रचनेवर चाचणीच्या फलितांचे विश्लेषण अवलंबून असते. या चाचणीत दहा स्वतंत्र आणि तीन यथार्थता मापण्या आहेत. असत्य मापणीद्वारे (Lie Scale) व्यक्ती इतरांना बरे वाटावे म्हणून जाणीवपूर्वक असत्य प्रतिक्रिया देते का ? हे पाहिले जाते. या चाचणीतील दहा उपचाचण्यांवरील गुणांकांच्या आधारे व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांचा आलेख काढता येतो.

आकृती क्र. 4.2 : व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांचा आलेख

जेव्हा MMPI - 2 (1989) तिचा हेतू पूर्ण करते म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकृतीचे निदान करते तेव्हा ती उत्तम कार्य करते. म्हणून MMPI - 2 ही चाचणी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. शंभरपेक्षा जास्त विविध भाषांमध्ये ही चाचणी भाषांतरित झालेली आहे. तरीही तिचा उपयोग जास्त काळजीपूर्वक करावयास हवा. अन्यथा चुकीचे निष्कर्ष येऊ शकतात. (वाल्सीनर, डीरीवाचठर आणि साक, 2005; फोर्ब आणि बेन-पोरथ, 2007; बेन-पोरथ-आर्चर, 2008)

(ब) प्रक्षेपण पद्धती (Projective Methods)

जर आकृतीमधील आकार दाखवून तुम्हाला त्यामध्ये काय दिसते ? असे विचारले तर या संकीर्ण आकृतीकडे पाहून तुम्ही तुमच्या अबोध मनातील महत्त्वाची सूचके व्यक्त करता. त्यावरून तुमच्या व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांची माहिती मिळू शकते.

अबोध मनाच्या मापनावर भर देणारी मापन साधने असावीत या हेतूने काही व्यक्तिमत्त्व मापन पद्धतींचा विकास झाला.

आकृती क्र. 4.3 मध्ये उदाहरण म्हणून दाखविलेल्या चित्रासारखी संदिग्ध चित्रे, अस्पष्ट रचना दाखवून त्यातील चित्राचे वर्णन किंवा गोष्ट लिहावयास सांगितली जाते. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल म्हणजेच तिच्या प्रेरणा, इच्छा, भावना, अभिवृत्ती प्रक्षेपित करते. म्हणून या तंत्रांना 'प्रक्षेपण तंत्रे' असे म्हणतात. या तंत्रामुळे व्यक्तिमत्त्वाचे अंतरंग चांगल्या प्रकारे समजून घेता येते. व्यक्तीला स्वतःला माहित नसलेल्या तिच्या

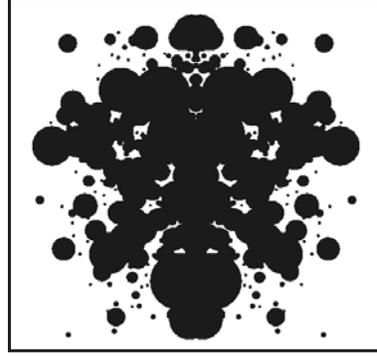
अबोध मनातील घडामोडींचा शोध घेण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रांना प्रक्षेपण पद्धती (तंत्रे) असे म्हणतात.

मुख्य प्रक्षेपण पद्धती पुढीलप्रमाणे :

1. रोर्शा शार्ड डग चाचणी (Rorschach Ink Blot Test) :

उत्तम परिचित प्रक्षेपण पद्धती म्हणजे रोर्शाची शार्ड डग चाचणी होय.

हर्मन रोर्शा (1924) या स्वीस मानसोपचारतज्ज्ञाने ही चाचणी विकसित केली. आकृती क्र. 4.3 मध्ये दाखविल्यासारखी शार्डच्या ठिपक्यांची चित्रे व्यक्तींना सादर करून चित्रामध्ये काय दिसते याबद्दल प्रतिक्रिया देण्यास सांगितले जाते. रोर्शानी दिलेल्या मार्गदर्शक गुणांकनाच्या आधारे व्यक्तींच्या प्रतिक्रियांचे काळजीपूर्वक विश्लेषण केले जाते. (वायनर, 2004 -ब; सिल्व्हर स्टोन, 2007).

आकृती क्र. 4.3 : रोर्शा यांची शार्ड-डग चाचणी - नमुना

व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन मानसिक विकृतीचे निदान आणि वर्तनाचे पूर्वकथन करण्यासाठी ही चाचणी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. पण ही चाचणी वापरण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण व अनुभवाची आवश्यकता असते.

2. चित्र अवबोध चाचणी (Thematic Apperception Test) :

हेन्री मरे यांनी विकसित केलेली चित्र अवबोध चाचणी ही आणखी एक परिचित प्रक्षेपण चाचणी आहे. मरेच्या चाचणीतील एक नमुना आकृती क्र. 4.4 मध्ये दाखविलेला आहे.

या चाचणीमध्ये व्यक्तीशी संबंधित चित्रांची एक श्रेणी व्यक्तीला सादर करून त्या चित्रांबद्दल तिला गोष्ट लिहावयास सांगितली जाते. त्या गोष्टीच्या आशयावरून गोष्ट लिहिणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दलच्या गुणवैशिष्ट्यांचे अनुमान केले जाते. (वायनर, 2004; लॅगन, फॉक्स आणि ग्रॅट, 2006)

आकृती क्र. 4.4 : मरे TAT चाचणीतील नमुना

रोशा आणि मरे यांच्या चाचण्यांमध्ये वापरले जाणारे उद्दीपक संदिग्ध व अस्पष्ट असतात. त्यामुळे त्या चाचण्या हाताळण्याचे व गुणांकाचे विश्लेषण करण्याचे कौशल्य आवश्यक असते. विशेषतः रोशांच्या चाचणीवर अनेक टीका झालेल्या आहेत. त्यामध्ये रोशांच्या चाचणीच्या गुणांकनाचे प्रमाणीकरण नाही. तसेच व्यक्तित्व गुणवैशिष्ट्यांबद्दल यथार्थ माहिती रोशा चाचणी देऊ शकत नाही. तरीही रोशा आणि TAT चाचणी चिकित्सालयीन संरचनेमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. याबरोबरच व्यक्तित्वाबाबतचे उपयोगी अनुमान करण्यासाठी विश्वसनीयता आणि यथार्थता पुरेशी असल्याचे या चाचण्यांचे काही समर्थकांनी सुचविलेले आहे. (बुड आणि इतर, 2003; गर्ब आणि इतर, 2005; सोसायटी फॉर पर्सनॅलिटी असेसमेंट, 2005)

(क) वार्तनिक मूल्यमापन (Behavioral Assessment)

व्यक्तित्व गुणविशेषाचे वर्णन करण्यासाठी व्यक्तीच्या वर्तनाचे प्रत्यक्ष मापन वापरले जाते. नैसर्गिकरीत्या व कामाच्या ठिकाणी कार्यरत असताना जसे शाळा, गर्दीचे रस्ते, शॉपिंग मॉल, रेल्वे स्टेशन इत्यादी ठिकाणच्या व्यक्तींच्या वर्तनाचे मूल्यमापन करण्यासाठी वार्तनिक संशोधन पद्धती वापरली जाते. काही वेळा वार्तनिक मूल्यमापन पद्धती वापरून प्रयोगशाळेमध्ये नियंत्रित अवस्थेमध्ये व्यक्तींच्या वर्तनाचे निरीक्षण केले जाते. (रामसे, रेनॉल्ड्स व कॅम्पहास, 2002; ग्लाडवेल, 2004; मिल्लर आणि लेफर्ड, 2007)

कोणत्या परिस्थितीतील वर्तनाचे निरीक्षण केले जाते यापेक्षा वर्तनाचे जास्तीतजास्त वस्तुनिष्ठपणे मापन करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, व्यक्तीची सामाजिक संपर्कासाठी पुढाकार घेण्याची, विचारलेल्या प्रश्नांची किंवा आक्रमक कृतीच्या संख्येची नोंद निरीक्षकांनी करणे आवश्यक असते. अन्य पद्धतीमध्ये घटनांचा कालावधी, बालकांच्या क्रोधाच्या झटक्याचा कालावधी, संभाषणाचा कालावधी, कार्यामधील कालावधी किंवा सहकार्यांच्या कालावधीचे मापन केले जाते. मुलांमधील लाजाळू वर्तनासारख्या विशिष्ट वर्तन समस्यांचे निरीक्षण करून त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी वार्तनिक मूल्यमापन योग्य ठरते. त्यामुळे समस्यांचे स्वरूप आणि प्रसंगाचे मूल्यमापन करता येते. याबरोबरच मानसशास्त्रज्ञांना या समस्या सोडविण्यासाठीची यशस्वी आंतरनिरसने निश्चित करता येतात.

व्यक्तित्वाच्या अध्ययन सिद्धान्तावर आधारित वार्तनिक मूल्यमापन तंत्रे विशिष्ट प्रकारच्या मानसशास्त्रीय समस्यांवर उपाय करण्यासाठी महत्त्वाचे योगदान देतात. कर्मचारी निवड आणि निर्णयनासाठीही वार्तनिक मूल्यमापन उपयोगी पडते. तरीही मानवी वर्तनाचे स्वरूप खूपच गुंतागुंतीचे आहे. त्यामुळे एखाद्या मानसशास्त्रीय चाचणीमुळे एखाद्याचे संपूर्ण व्यक्तित्व समजेलच असे नाही.

स्वाध्याय

1. खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा पूर्ण करा.
  1. . . . . मनोविश्लेषण दृष्टिकोन विकसित केला.

(अ) बांडुरा	(ब) फ्रॉईड
(क) स्कीनर	(ड) मरे
  2. इदम् . . . . . तत्त्वानुसार कार्यरत असतो.

(अ) वास्तव	(ब) सुखद
(क) नैतिक	(ड) भावनिक
  3. . . . . ही प्राथमिक संरक्षण यंत्रणा आहे.

(अ) दमन	(ब) प्रक्षेपण
(क) परागमन	(ड) वृथा समर्थन
  4. . . . . इडिपस गंड विकसित होतो.

(अ) सुप्तावस्थेमध्ये	(ब) मुखावस्थेमध्ये
(क) लिंगावस्थेमध्ये	(ड) गुदावस्थेमध्ये
  5. प्रधान/मुख्य गुणविशेष . . . . . यांनी गुण/सिद्धान्तामध्ये मांडलेला आहे.

(अ) आयझॅक	(ब) बांडुरा
(क) कॅटेल	(ड) स्कीनर
  6. कोस्टा आणि मॅकक्रे यांनी व्यक्तिमत्त्वाचा . . . . . सिद्धान्त मांडला.

(अ) मनोगतिक	(ब) महा पंचघटक गुण
(क) अध्ययन	(ड) वार्तनिक
  7. . . . . हे सर्वात प्रभावी अध्ययन सिद्धान्तकर्ते आहेत.

(अ) ऑलपोर्ट	(ब) स्कीनर
(क) कॅटेल	(ड) फ्रॉईड

8. अल्बर्ट बांडुराने . . . . . भूमिकेवर विशेष भर दिला.
 (अ) स्व-प्रभावीपणा (ब) आंतरिक आवेग
 (क) निरीक्षण (ड) सामाजिक
9. MMPI - 2 या चाचणीत. . . . . स्वतंत्र आणि तीन यथार्थता
 मापण्या आहेत.
 (अ) नऊ (ब) दहा
 (क) अकरा (ड) बारा
10. चित्र अवबोधन चाचणी ही . . . . . आहे.
 (अ) प्रक्षेपण पद्धती (ब) वार्तनिक मूल्यमापन
 (क) स्व-निवेदन चाचणी (ड) सर्वेक्षण पद्धती

2. टीपा लिहा.

1. व्यक्तित्व रचना
2. व्यक्तित्व विकास
3. संरक्षण यंत्रणा
4. ऑलपोर्टचा गुण सिद्धान्त
5. व्यक्तित्वाची स्व-निवेदन मापणी
6. प्रक्षेपण पद्धती

3. दीर्घोत्तरी प्रश्न :

1. फ्राईडच्या मनोविश्लेषण सिद्धान्ताचे वर्णन करा.
2. व्यक्तित्वाच्या गुण सिद्धान्ताचे स्वरूप स्पष्ट करा.
3. व्यक्तित्वाच्या अध्ययन सिद्धान्ताचे वर्णन करा.
4. व्यक्तित्व मूल्यमापनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

